

Бех-Аль-Джугур

Михайло Грушевський

Англійське військо прийшло до Бех-Аль-Джугура у вівторок 26 лютого, в обід. Се були резерви: вони, може, з місяць тільки як рушили в похід. Вперше були вони на війні; бех-аль-джугурці були перші вороги, котрих вони надибали. Капітан Годіс, що був за ватажка у цьому маленькому війську, де разом з погоничами, з крамарями, з кухарями не було й двісті чоловік, послав сурмача з білим парламентарським прапором сказати джугурцям, аби піддались доброю волею.

Але джугурці не схотіли. Вони навіть не пустили у своє село товстого червонопикого сурмача, рудого дядька, напів-жида, напівараба. Вже заздалегідь дійшли до них звістки, що клятві бузувіри — інглізи — прийшли руйнувати оселі правовірних. Крамарі, що іноді їхали через село, розповідали всякі страхи про них — про попалені села, зруйновані мечеті, про побитих, порізаних людей, але ще більше розказували про великого пророка Аллаха — Магді, що були всякі великі чудеса і знамена у Мецці, коло могили Магомета, що премудрі люди знайшли в Корані пророчення, очевидячки про Магді, — що він зруйнує царство невірних і заснує велике довічне царство підданців великого Пророка. Вечорами на порогах аж за північ сиділи купками діди й чоловіки, вернувшись з поля, — бо тут усе були хлібороби, — й довго балакали, віддихаючи в холодку, міркуючи про інглізів та великого Пророка, оповідали всякі чудасії. Вони не боялися, що інглізи йдуть на них, — звістки про святого Магді втішали їх, підкріпляли, дух в них розпалювали: вони раді були усе знести, усе потерпіти від інглізів для свого пророка, для свого царства. Чудно було б почути сих тихих селян-хліборобів, що увесь свій вік, здається, нічого не бажали, окрім — щоб хліб уродив; що нікого не ненавиділи, окрім яких-небудь польових шкідників, а тепер міркували про довічне правовірне царство, збиралися вмирати для якогось Магді, від якихсь інглізів. Думка про те, щоб піддатись ворогам, і на хвилину не залазила їм у голову... Не в одного дядька зание серце, як гляне він на дітей, що ганяють кури по дорозі, на рідні низенькі хатки й повітки; як подумає, що все оце загине задля того Пророка, — але дядько перемагає себе й мовчки слухає, що міркує сільська рада.

Звечора у вівторок, як заходило сонце, зібралися селяни у свою бідну, невеличку мечетку і слухали тих молитв, що лопотів старий, беззубий мулла, запальний рибалка. І він, і вони мало що розуміли в тих молитвах, але слухали пильно, богобоязливо, сподіваючись завтра погинути за свого Пророка і побачити усі ті райські чуда і втіхи, про які їм розказувано стільки. Світло ліхтарні блищало, освічуючи обсмалені лиця хліборобів, зняті догори зашкарупілі руки... Очі світилися вірою, страх сховався кудись на самий низ душі. У той час усе село вмерло б і не поворухнулось.

Усю ніч в селі не лягали спати. Щоб не дісталась ворогам худоба, постановили вигнати її у степ річкою, бо з інших боків скрізь стояли вороги. Воли, коні, корови помалу з нехиттю виходили, дивуючись, що це їх так рано виганяють. І напитись не дав

їм араб, що виганяв їх, а погнав річкою за село, де береги розлягались і можна було вийти на степ. Але худоба не йшла; довго гукав на неї араб, довго, не слухаючи його, стояла вона, — нарешті побігла на берег. Арабові здалося, що його віл зупинився над річкою і востатнє глянув на свого хазяїна; очі в нього дивились так розумно, немов то людина була. Араб подивився услід худобі і мовчки втер сльозу на своєму зморщеному, сонцем попеченому лиці. Шкода йому стало хазяйства, паші, де щороку вивертав він гострим ралом вогкий, чорний, пахучий ґрунт... Він поспішаючи вернувся на село.

Там усі готовились до бою. Рушниць на усе село було тільки дві, з кремінцями, з підставками і з перехрестями, щоб їх ставити; два дядьки, що ходили колись гайдамачити в степ, взяли ті рушниці, а решта — хто що попав: той шаблюку, той дрючка, а той — лук із стрілами.

Та не гірш свого клопотались і англійці. Се, як сказано, мала бути перша битва для них, і всі прибирались до неї. Капітан Годіс видав диспозицію дуже стратегічну, немов збирались брати Париж, або Берлін. Розставили кругом вартових, чистили зброю, згадували рідних і милих, не спав ніхто. Капітан з поручиками сидів за північ; оповідання про війну, про битви з індіями, зулусами, бурами йшли без кінця, і під їх впливом оповідачам здавалося, що вони вже старівояки, що то вони бились і з індіями, і з сипаями, і з усякими страхами. Поручики вже бачили себе генералами.

Другого дня ще не світало, а все давно прибралось. Джу-гур стояв над невеличкою річкою, серед безкрайого степу. Зелені купи дерев, жовті поля, лани, гаї виразно ясувались серед рудого степу, на котрому тільки де-не-де росли маленькі кущики бур'яну, сухі, сірі, густо запорошені. Глиняні береги нахилили своє гілля, купаючи в прозорчастих хвилях листя, тут дрібне, там широке, лапасте. Берегом, межі зеленими садками, під широким листям пальм та бананів, немов під зеленими наметами, виглядали солом'яні покрівлі маленьких хаток; межі хатками городи, а далі — широкі лани і паші, то ясно-зелені, то темні, то жовто-золоті. На селі, було, рідко кого побачиш вдень — там пусто й тихо; зате на річці — там цілісінький день полощуться, було, діти, стоїть череда; коні, воли, верблюди ховаються від африканської спеки; у сухому, гарячому, тихому повітрі гулко розходилися ревіння худоби, дитячий крик, булькання і гомін хвиль та щебетання пташок, що живуть та виводяться без ліку в густих, похилих гіллях.

Але в той день, 27 лютого, було якось незвичайно; не чути було дитячого гомону, череда не ревіла, йдучи з кошар і хлівів, і довго пісня хлібороба не розлягалась, не лунала по широких ланах, тільки булькала річка та щебетали пташки, як звичайно.

Англійське військо стало трьома руками. Поручик Слоу з дозволу капітана Годіса сказав промову до війська. Промова була дуже похожа на славу мову Наполеона в Єгипті, тільки замість піраміди на вояків дивились тепер солом'яні покрівлі хлівів та хат. Військо гаркнуло у відповідь на закінчення, сурмач заграв, і пішли: посередині — капітан Годіс, ліворуч, над річкою, — поручик Слоу, праворуч, під гаєм, — поручик Суфлі.

На селі було тихо, немов повмирали всі. Тільки як наблизилась вояки до огорожі,

звідтіля загув дужий крик, полетіли каміння, стріли і, наче батогом швигонуло, стрільнули обидві рушниці. Два вояки упали. Підкріплені своїми сміливими ватажками, вояки загули й собі і побігли лавою на село. Пішла бійка. Рушниці голосно лунали по степу; дим білими клубочками схоплювався і розходився між деревами; перелякані незвичайним гуком собаки вили по усьому селу; стебла розкішної паші хилились, ломались під важкими чобітьми вояків; роса блищала на тих стеблах і здавалося, що вони плачуть, — не за собою, а за людьми, що вони, мов напоєні якою проклятою отрутою, нівечать чужу працю. Чоловіки і старі діди, жінки і діти — усе збиралося під огорожею села. У кого була яка-небудь зброя, бився; у кого не було — сидів, чекаючи певної смерті. Деякі кричали, гукали, щоб підкріпити один одного; інші мовчали, мов зацікавлені, нерухомо дивились на батьків, на братів, на дітей. Одна бабуса, задихаючись, гірко ридала й голосила з жалю за самотнім сином — таким високим, гарним, хистким, що натягав лука своїми дужими руками, де під тонкою шкірою переливалися грубі, міцні жили. Сей син примусив її забути і Пророка, і довічне царство, і клятих ворогів — вона голосила, і ніхто не розважив її: кожен думав про свою смерть.

Вояки, гукаючи й стріляючи, кинулись розбивати огорожу. Найсміливішим здався поручик Слоу. Він тільки-тільки перед походом купив собі патент на поручика за спільні гроші батьків, дядьків, тіток — усе людей незаможних, і тепер в голові його стояли всі великі вояки від Ахілла до Веллінгтона; йому здавалось, що тепер під сим бідним селом він добуде всесвітньої слави. Скинувши шапку, розпатлавши волосся, він махав своєю шабелею і галасував так, що перелякав би і своїх вояків, і арабів, якби й ті не кричали. Швидко вояки розбили огорожу і влізли в село. Один за другим падали люди, поливаючи кров'ю суху землю, кроплячи нею білі стіни хаток. Вояки розлютувались і не давали спуску нікому; та й селяни самі цього не бажали. Віра в пророка, запал, злість на бузувірів — інглізів — у ту хвилину забили їм памороки; їм не було шкода ні життя, ні рідних пальм, ні тихих хвиль говірливої річки.

Збившись до купи, довго билися вони шаблями, дрючками, камінням. Найбільше вояків побито було над річкою, коло якоїсь повітки. Сивий, але ще дужий, сухий дід, ухопивши обома руками якусь товсту, велику шаблюку, махав нею не зупиняючись, немов машина; очі йому під лоб зайшли, що й зіниць не було видно; за кожним разом він хижо, наче звірюка, гарчав. Коло його було троє молодших; двоє ще відбивалися якимись штабами, третій впав навколішки і, держа-чися за прострілені груди, разом з кров'ю видихував душу; очі його, вже невидючі, звернені були на другий край села — мовби дивився він на свою хату, на солом'яну повітку, над котрою вилися щебечучі ластівки. Та й добре, що він вже не бачив, яке там діялося тепер. Молодиця його, гарна і дужа, напала на якогось вояка, била перше залізкою, а потім ухопила його зубами за руку та так й скаменіла. Бідний вояк, недавно тільки шевцем бувши, бив її з лівої руки похвою, держачи її так, немов хотів подошву краяти. Облита кров'ю, побита, покалічена жінка все не відставала, повалила вояка і качалася з ним по куряві. Вояк страшенно кричав, перелякані діти галасували ще гірше; коли се надбігли вояки й, добивши жінку, насилу визволили товариша.

Тільки надвечір скінчилася бійка. Більш як половину селян побито, постріляно, порубано; хто зістався живим — утік, заховався; коло побитих ніхто не порався; вони лежали, як впали, підпливали кров'ю; занесло їх курявою, що підняв сухий, гарячий вітер.

Увечері англійці впорались. Порубаних товаришів зібрали і положили у мечеті. Старшина, кореспондент та капелян зібрались у більшеньку хатку сільського старшини, що стояла на краю села над річкою. Вони розхазяйнувалися, мов у себе дома: постелили килимки по долівці, поставили залізні розбірні ліжка, на столи наклали наїдків і консервів, пляшок з вином і пивом. Капітан Годіс сидів посередині; його червоне, налите вином лице, тільки що вимите, відрізнялось від білого коміра, очі приглядались до прозорчастих пляшок, що здавались золотими від свічок. Поручик Слоу, той самий, що так сильно воював, у дуже втомленій позі сперся на спинку стільчика, далеко простягнув довгі сухі ноги і відпочивав від своїх героїчних учинків.

— Ух, як я втомився! — сказав він, влучаючи виделкою в якусь рибку. — Я ледве на ногах стояв, як увійшов попереду своїх вояків у село; руки так намахались, що ледве розвів...

— Е, ви, Слоу, сьогодні шибалися більше всіх; ви, здається, своєю рукою не одного вбили? — запитав Суфлі.

— Гм, дарма ж я гімнастиці віддався! — немовби нев-важливо, але дуже хвастовите сказав Слоу. — Одного я так рубнув, що відтяв голову з рукою.

— Одначе вас самих ледве не вбив старий якийсь дід, та вирятували вояки його, — сказав капітан, показуючи на Суфлі; йому не сподобалася самохвальба Слоу, і він хотів уколоти його.

— Гм, як-бо ви кажете, пане капітане: ледве не вбив, — хіба ж так легко мене вбити!.. Я вже зовсім замахнувся був на голову діда і розбив би її, як старий горщик, якби не влізла та черепаха...

— Погана річ похід! — озвався капелян. — Не можна чоловікові і вимитись по-людськи. Сьогодні дали мені таку воду, що більш схожа на каву, аніж на воду...

— Гм, рано ви почали жалуватись, отче! Може, при-йдеться й без води сидіти; добре, як ще єсть що у рот вкинути! — сказав Суфлі. — Я й так уже, йдучи у похід, привчався якомога менше їсти і пити.

— І що ж, привчилися? — пробубонів кореспондент, запхнувши рот сиром.

— Де там привчився!.. Як став привчатися — ще більше їсти став! — сумно відказав Суфлі.

— Поганої Військовому треба до всього звикати: який-небудь сухарець та води ковтнути, часом з калюжі, — от і уся їда і напиток на день, — толкував кореспондент, випускаючи по слівцю з повного рота.

— За те ж маємо ту відрадну думку, що ми тут не для себе трудимося, а для усієї людськості, що ми тут виступаємо проводирями культури, просвіти, несемо в сі степи, до сих звірів світло науки... І нас не забудуть! Може, колись оці самі, що тепер так нас ненавидять, або їх потомки принаймні, будуть згадувати нас, і наші імена будуть

наймилішими для них іменами! — розводив капелян.

Всі згодилися на це і випили за свою сподівану славу й популярність. Кореспондент додав також кілька слів (він їх потім надрукував у якійсь часописі по два пенси за рядок. "Наша війна — це ера культурна. Ми прийшли тепер віддячити арабам за ті дріботинки науки, що колись дали вони нам, і ми за ті дріботинки даємо їм цілі хліби, що задовольняють їх жадобу науки".

І знов усі згодилися й випили. Тільки капітан Годіс нічого не сказав, а пив мовчки. Він не мав у голові ніяких думок про культурну місію; він пішов у похід, бо був військовим, а був військовим на те, щоб пити вино та курити добрі сигари, — виходило, що і метою всіх оцих війн, боїв були вино та сигари, більше нічого. Де воювати, з ким воювати — все одно було йому; його навіть не просив ніхто привезти з походу яку небудь пам'ятку, як от печінки гіпопотама або нігтя крокодила... Стріляючи арабів, забираючи добро їх, він не ненавидів їх, але й не жалував, — треба було бити, бо це була служба, і за неї він діставав пенсію.

Тим часом увійшов капрал і сказав, що зловили якогось араба, так чи не схочуть розпитати його. Це було якраз упору. Уся громада одностайно постановила покликати араба перед себе. Кореспондент зараз витяг з кишені книжку, завбільшки з добрий латинський словар, щоб занести туди, що буде казати араб, і почав писати вступ:

"Увечері, 27 лютого, як ми, потомлені битвою й страшенною спекою, віддыхали серед побитих, скровавлених ворогів та підкріпляли себе деякими консервами, до нас привели..." — кореспондент зирнув на араба і писав: — "Привели араба. Це був уже старий, але ще дужий сухий дід, справжній король пустині. На нім були біла кирея, широкі штани, постолі, вишиті взірцями, дуже не схожими з тими, які ви бачите на жіноцьких сукнях та убраннях. Чоло у нього було наморщене, глибокі зморшки здавались чорними пружками, ніздрі роздулись, мов у гарячого коня, очі сипали іскрами з-під нахмурених брів. Мало хто осмілювався б заглянути йому в очі, жінка зомліла б перед цим орлиним поглядом. Це був один з тих арабів, що проходили колись від краю до краю великі землі, залишаючи по собі розруйновані села, пожежі, знищені країни... Але *tempora munatur*, і, здається, ніколи так не справдувались оці слова великого поета вічного Риму, як тепер..."

Так писав пан кореспондент, разом приблизно обраховуючи стрічки в голові і мало журячися тим, чи його опис дуже годився з дійсними подробицями, далеко прозаїчніши-ми: арабові, якого він так пильно описував, на погляд було років 55—60, але це був ще дужий дідок. Звісно, ні "королем степу", ні "одним з тих арабів, що..." він не був. Це був старий хлібороб, що весь свій вік кохався у своїй ниві, у своїй худобі і лаявся із своєю жінкою, старою і поганою. Однак тепер лице у нього, завжди просте і добре, було хмурне; зуби він зціпив, чоло наморщив; пошматована, де-не-де закапана кров'ю одежа клаптями звисала з нього.

За арабом увійшов і товмач, — рудий і плюгавий жид чи араб, — зігнувся перед офіцерами мало не до землі. В Алек-сандрії він був мішурисом коло деяких "заведень", але, почувши нюхом ліпші користі, проміняв свою "працю" на уряд товмача. Якось

вищачи, спитав він капітана:

— Що ясновельможність ваша спитати його скаже?

— Розпитай, звідкіль він, чи багато люду в селі було, скільки побито, ну — все...

Товмач повернувся до араба, й морда в нього з лисячої зараз вовчою стала.

— Ти, старий дурню, хочеш живим бути? Скільки даси? А то таке оповім від тебе, що й смерті тобі не знайдуть. Скільки даси?

Старий мовчав.

— Та кажи ж, на свині б тобі їздити! Даси десять червоних?

— Десять раз плюну тобі в очі, бодай би сонце впало тобі на голову!

— Ой, не дурій, старий! — завищав товмач. — Зараз скажу. Так тебе катуватимуть... викинуть тебе собакам... От скажу...

Голова в старого аж затряслася спересердя.

— Кажи! — гаркнув він. — Та щоб не збрехав ти, скажу я: пропадете ви усі, бузувірії Йде великий Пророк, він розіб'є, поб'є, розкидає вас по полю, й трупи ваші обгризуть собаки!

Товмач ще гірш завищав і сказав Годісу:

— Ваша ясновельможність! Цей дурень не тільки не каже, про що питає ваша ясновельможність, але лає вашу мосць і всіх інглізів і королеву, — так лає, що й не можна навіть сказати...

Компанія насупилася і глянула один на другого.

— Та ти скажи йому, — навчав Суфлі, — що ми прийшли не різати їх та бити, а піднести їх, ширити просвіту та культуру.

— Слухаю мосць вашу... Ти, чортів діду, даєш гроші, чи ні? Бач, як вони визвірилися на твою голову паршиву! Дід знову почав клясти і лаяти.

— Він не перестає, все лає та пророчить усякі напасті та лиха війську вельможності вашої, — оповідав товмач, — каже, що цей ланець Магді, нехай розіб'є Аллах його голову, своїми ногами прийде незабаром та й переб'є усіх, навіть візьме паню королеву і зробить зовсім неподобне...

— Як не хоче казати, то відведіть його, а завтра повісьте! — сказав Годіс, наливаючи собі вина.

Товмач пішов з покою з арабом, щось кажучи йому на вухо й хижо скривившись.

— Оце-то прикро, як за все, що ми терпимо, працюємо, кров, піт ллемо — оці дурні ще нас ненавидять, лають, кле нуть... Чисті звірі! — розводив кореспондент.

— На це мусимо бути приготовлені: найвищі добродійства стрічано ненавистю або сміхом, — потішав капелян.

— Одна тільки втіха, що це минеться і вони потім самі будуть каятися і нам ще будуватимуть монументи, — знову почав кореспондент, набираючи рядки для газети. Грошки, по два пенси за рядок, стояли йому перед очима.

Тільки Годіс уперто мовчав. Він не бачив ніякого дива, що араби його ненавидять, як він вішає їх. Йому прийшла на гадку остання вечерея в касині, — там він частував офіцерів вином, і який тоді був добрий клярет. Таке думаючи, він і незчувся, як громада

затихла і почала розходитись.

Тим часом, як стемніло, з потайних кутків повилазили джугурці, хто живим zostався, найбільше старі баби та діти. Змучені тим, що бачили, що чули, що діялось за день, жінки не мали вже сили духа, вони стали полохливі і боязкі; потиху, аби не полошити інглізів, немов тіні, лазили по селу шукати рідних та милих між постріляними та порубаними, що й досі ще лежали неприбрані. Багато вже повмирало, але були деякі й живі ще. Жінки заходились коло них, напували, обмивали, в'язали їм рани. Усе село стало "долиною плачу", якої б не занехав і Дант. Не одна мати, не одна жінка умлівала тут коло дорогого мерця, що тільки день, як був живий, здоровий, а тепер лежав нерухомо, залитий кров'ю. Тихі, в грудях задавлені ридання, хрипучий плач, голосіння чути було під тихими пальмами. У холодку і деякі з порубаних очуняли і стогнали, хрипіли... А ясні зорі, як завсігди, тихо дивились з безкрайого синього неба, обсипаючи блідим світлом бідне село; шамотіло листя, річка булькала під похилими вітами, і ця звичайна щоденна тиша, спокій, розкіш, що так радують щасливе серце, тепер разили й додавали смутку... Краще було б, якби сховалися ці тихі зірки, якби річка наві-жено бурхала і ревла, якби грім торохтів щохвилини над самою головою, якби блискавка сліпила очі, вітер вив, лютував, рвав гілля, покрівлі, засипаючи усе курявою...

Та бабуса, що плакала тоді під тином, знайшла теж свого сина. З пробитим животом він лежав десь у кутку, устромивши лице в якийсь черепок, і був ледве живий, — усього життя тільки й ставало на те, щоб раз у раз тихо стогнати. Мати поралася коло нього, повертала то на цей, то на той бік, бажаючи полегшити його муки; обмивала, перев'язувала йому виразки, але нічого не помагало. Він ще гірш стогнав та сердився, гнав матір; муки в нього ставали все більші та більші...

— Убийте, вбийте, відірвіть мені голову, не давайте мені мучитись! — стогнав він. Мати з сердечного жалю аж ридала і гризла землю. Вона мучилась незгірше від сина, не можучи йому допомогти; вона глибоко прокусила собі руку, щоб відвести муку від серця, товкла головою об пальмові стовбури... "Тихо, тихо, серце, — шепотіла вона боязко, оглядаючись на світло у вікні близької хати, — тихо, тихо, тихо..." — безперестанку шепотіли її губи.

А в тій близькій хатині був Суфлі, і світло те блимало у нього. Скинувши мундир і чоботи, поставивши босі ноги на поперечку стільця, він писав лист додому, до своєї нареченої. Перо швидко, не зупиняючись бігло по паперу, зоставляючи рівні рядки. Раз по раз Суфлі переставав писати і, відхиливши голову назад, втупивши очі в стелю, фантазував про свою милу. Він бачив чималу кімнату в оселі пана Гедисвуда, малого діди́ча: старе розбите п'яніно в кутку, столики під стіною, вкриті плетеними застільками, — Салина робота; великий коминок і на ньому пучок воскових квіток — також Салина робота; квітки не воскові, а живі на вікнах — Салиного хову, і багато ще всього Салиного, Салиного... Сама Салі сидить коло стола і розглядає карту Судану, втикаючи прапорцями містечка, що забрали англійці. Ця карта та лист до Суфлі щодня забирають її вечір. Вона завзято читає такі чудові арабські назвиська містечок та міст і

поправляє правицею неслухняну пасму золотого волосся, що все спадає на біленьку щоку, де чорніє невеличка малинка. Як добре знає Суфлі цю щоку і цю малинку! Скільки раз влучав він просто в неї, обхопивши Салин гнучкий стан, а та наче билась та випручалась, поки, зачервонівшись, не вертала назад його поцілунків!.. А от і сам містер Гедисвуд сидить перед коминком, задерши на коминкові ґратки товсті ноги у виступцях з рудими рожами, — розуміється, також Салиної роботи. Прижмуривши очі, мов кіт, дивився він на веселе полум'я.

— Папо, він певно тепер коло Хартума? / Хто той він, це розумілось само собою. / Господи! Що з ним? Оця клята війна, — хто тільки її видумав?!

— Гм, дивно й мені... Чого б їм бунтувати, воювати? Сиділи б тихо дома... Чого ще їм? Хіба я піду воювати? Га, ти скажи, хіба прийде мені в голову воювати? На якого біса я буду воювати? І ніякий розумний чоловік не буде воювати... Га? Хіба буде? Що ж ти не кажеш? — містер Гедисвуд замахав руками.

— Та звісно не буде, ви й самі добре знаєте, що ні... Усе ці гидкі араби...

— Ну, от-то-то-ж! — заспокоївся містер Гедисвуд та й знову повернувся до коминка, щоб, прижмуривши очі, дивитися на огонь.

Таке бачив у своїй уяві Суфлі в невеличкій хатині в Бех-аль-Джугурі. Пофантазував та й знову взявся писати.

"Ти питаєш мене, моє серце, чи дуже важко мені тут у поході. Ні, серце, не дуже важко, бо як згадаю тебе, — а згадую тебе я щохвилини, — то де й дінеться усяке лихо, всякий клопіт... Коли б тільки звів скоріше нас Біг милосердний! Але не журися, ми б'ємо арабів і незабаром певно зведе нас Біг разом. Молися тільки, щоб не піднялися знову ці розбишаки араби, бо як піде знову війна, то дай Біг тоді, щоб через три роки побачились... Підтримує тільки мене ще та думка, що ми — так казав сьогодні один мій товариш — тут проводирі просвіти та культури, що наша праця — праця для всього світу".

Тут стогін слабого надворі стало дуже чути в хаті. Суфлі не всидів і вийшов надвір. Там було так ясно від зір, що він добре бачив, що діялось в кутку. Син очевидячки вже доходив, але стогін його не стихав. Мати від жалю, від злості, що не може допомогти синові, наче збожеволіла і, припавши до землі, невимовне тужила.

Часом бажалось їй кинутись до сина і задушити його тими самими руками, якими колихала колись, щоб тільки більше не мучився сам і її серця не надривав... Суфлі постояв, подивився, зітхнув, вернувся і в листі до милої приписав:

"Але тяжко бачити, як ненавидять нас ті араби. Вони раді вмерти, всі муки стерпіти, аби нам не піддатись, аби не прийняти того скарбу культурного, що ми несемо їм. От тепер надворі вмирає якийсь арабисько, стогоном своїм не даючи мені навіть писати. Уперті оці араби, ще довго мусимо з ними вовтузитись, ще довго стояти будуть на дорозі нашому щастю... Прощай, серце! Цілую цей лист паперу, щоб він доніс тобі поцілунок мій..."

Так писав містер Суфлі. Написавши, він вийшов подивитись на місяць, що тільки що викотився з-за гаю. Суфлі побачив знову мерця в кутку і зітхнув. Хоч оці араби й не

давали йому щасливо побратися з милою, одначе йому все ж таки було шкода їх — нерозумних, упертих... У поручика Суфлі серце було дуже м'яке...

На селі було тихо. Тільки де-небудь заголосить жінка та завие собака. Розкішна полуднева ніч показувала всю свою красу. Синє небо наче обіймало, тихе тепле повітря наче цілувало сонну, уквітчану пальмами й бананами землю; солодкими пахощами несло з усіх садків... Ніщо не нагадувало смерті, все так і дихало чарами кохання, щастя, якимись солодкими лінощами...

У молодого араба, що затих нарешті в агонії, розплющились очі, і йому здалося, що по небу летять янголи в блискучих срібних шатах, оповиті сяйвом, і ведуть за собою череду душ побитих арабів. Ті душі всі в білих одежах і відбивають якимсь сяйвом. Очі видця заплющилися знову, й араб заснув навіки